

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.20.616 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 303.643.3:070 (575.2) (043.3)

МАМЫРОВА МАХАБАТ КАРИМОВНА

**ЭГЕМЕНДУУ КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК
АЙМАГЫНДАГЫ ГЕЗИТТЕРДИН ӨНҮГҮҮСҮ
(1991-2016-жылдар)**

10.01.10 - журналистика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертация Ош мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинин журналистика кафедрасында жазылды

Илимий жетекчи:

Мамбеталиев Кубан Ильясович,
филология илимдеринин доктору,
Борбор Азия регионалдык институтунун
кеңешчиси

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертация 202__жылдын ____ айында саат ____ филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алууга жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдында түзүлгөн Д 10.20.616 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265а.) Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547) К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспектиси, 27) китепканасынан илимий жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан _____ шилтемеси аркылуу таанышууга болот.

Автореферат 202__ - жылдын _____ таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидататы**

Ыйсаева Н.Т.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык иштин актуалдуулугу. Кыргыз журналистикасынын тарыхына жана теориясына арналган илимий эмгектердин саны аз. Ал эми аймактарда жарык көргөн массалык-маалымат каражаттарын изилдеген диссертациялар эми гана жазыла баштады. Конкреттүү айтканда, аймактык басма сөз каражаттарынын тарыхый жагы да, теориялык жагы да талдоого алына элек. Бул багытта иш алып баруу – келечектин иши.

Диссертацияда Эгемендүү Кыргызстандын түштүк аймагындагы гезиттедин өнүгүүсү (1991-2016-жылдар) аралыгындагы саясий, маданий, экономика жактары салыштырылды. Эгемен доордогу жаралган эркин гезиттердин тарыхый жолун системдүү түрдө карап чыгуу – учурдун өктөм талабы. Биз диссертациябызда эгемен доордо түштүк аймактарында орун алган экстремалдык учурлардын гезиттерде чагылдырышын иликтөөгө алдык. Биздин иликтөөбүз бул багыттагы алгачкы аракет болуп саналат. Диссертациябыздын актуалдуулугу – мына ушунда.

Учурда коом өнүккөн сайын маалыматты угуу, окуу жана таркатуу ыкчам болуп жаткандыгын эч ким тана албайт. Ошентсе да, «Басма сөз» деген түшүнүк (массалык маалымат каражаттарынын бир түрү) XXI кылымда деле түпкү маанисин жоготпой келет. Анткени, гезит – бул коомдогу «тирүү организм». Ал коомго маалыматты жеткирүү менен гана чектелбестен, башка милдеттерди да аткарат, атап айтканда, маалыматты коомго таратуу, ошондой эле, маалыматты сактоодо да кызматы эбегейсиз чоң. Анткени гезитте жарык көргөн маалыматтарды бир топ убакыт өтсө да табуу мүмкүнчүлүгү бар. Массалык маалымат каражаттарынын негизги милдеттеринин бири коомду маалымат менен камсыздап туруу болуп саналат.

Демек, эл арасындагы маалымат кызматынын ичинде басма сөздүн канчалык деңгээлде экендигин изилдөө учурдун актуалдуу маселесине кирет. Ушул өңүттөн алганда, илимий изилдөө ишибиздин багыты түштүк регионундагы басма сөз каражаттарынын коомдогу орду, кызматы тууралуу болмокчу.

Диссертациялык иште каралган басма сөздүн (прессанын) коомдогу орду салмактуу болгон жана массалык аң-сезимге таасир эткен. Саясий жана социалдык катаклизмдер маалында (коогаландар, ыңкылаптар, митингдер) маалыматтын майданына айланып, жарандарга дем бере турган, кайраштыра турган, элдештире турган булактын ролун аткарган. Чет элдик эксперттер өлкөбүзгө «демократиянын аралы» деп баа беришине гезиттер түздөн-түз себеп болгон. Буларды биз ар тараптуу салыштыруу ыкмасы менен анализдедик.

Бүгүнкү күндө өлкөбүздөгү маалымат каражаттарын изилдеген илимий изилдөөлөрдүн, анын ичинен кыргыз журналистикасынын тарыхына жана анын теориялык маселелерине арналган эмгектердин аз экендиги талашсыз. Маселенин регионалдык жагын алсак, анда аймактардагы маалымат каражаттарына тиешелүү маселелер жаңыдан изилдене баштаганына күбө болубуз. Түштүк аймактагы (Ош, Баткен, Жалал-Абад) электрондук медиа каражаттарынын кызматы боюнча диссертациялык иш жазылып, корголду. Ал эми басма сөз каражаттары боюнча изилдөөнү биз аткарууга бел байладык.

Эгемендүүлүктү алган жылдардан тарта кыргыз басма сөзүн, маалыматты коомго жеткирүү эрежелерин комплекстүү изилдөө актуалдуу маселелерден экендиги ачык көрүнүп турат. Анткени өз мезгилинде басма сөз маалыматтарды коомго ыкчам, натыйжалуу жеткирүүнүн альтернативдик каражаты катары кызмат аткарган. Жеткириле турган маалымат коомдун назарына бир тараптуу эмес, объективдүү, адилеттүү жетүүгө ар дайым муктаж экени талашсыз. Жалган жана бурмаланган маалымат кандай кесепеттерге алып келишин 2010-жылы болгон Ош коогалаңы учурунда күбө болдук. Ушул өңдүү жагдайларды системалуу түрдө, конкреттүү материалдардын мисалында изилдөө жүргүзүүнүн зарылдыгы илимий ишибиздин актуалдуулугун айгинелейт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иштер менен байланышы. Илимий иштин темасы ЖОЖдордогу журналистика адистигиндеги студенттердин багытындагы окуу программаларына туура келет.

Изилдөөнүн максаты. Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарындагы басма сөздө 1990-2016-жылдарда орун алган өзгөчө учурларды (ыңкылап, коогалаң, митингдер) чагылдыруунун таржымалын изилдеп, жыйынтык чыгаруу. Бул максатты аткарыш үчүн төмөндөгү милдеттерди койдук:

1. Басма сөз тармагын изилдөөнүн теориялык негиздерине таянып, бизге чейин иликтенген илимий эмгектерди талдоо.
2. Эгемен доорундагы маалымат каражаттарынын өнүгүүсүнүн тарыхый этаптарын аныктоо.
3. Басма сөздү изилдөөнүн методологиясы менен методдордун аныктоо.
4. Ош, Жалал-Абад, Баткен аймактарындагы басма сөздө орун алган өзгөчөлүктөрдү белгилөө.
5. Экстремалдык кырдаалдарды (Ош-1990, Баткен-1999, Аксы-2002 митинг) чагылдырган басма сөздүн материалдарын талдоо.
6. Ыңкылаптардын (Март-2005, Апрель-2010, Ош-2010) контекстинде иштеген аймактык прессанын материалдарын талдоого алуу.

7. Кыргызстандагы мониторингдердин очётторундагы жана медиа комиссиянын материалдарындагы түштүк регионго тиешелүү фактыларды анализдөө.

8. Журналисттерге коюлган доо арыздар боюнча соттун чыгарган чечимдеринин укуктук жактан тууралыгын талдоо.

9. Илимий изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу.

Диссертациянын илимий натыйжаларынын жаңылыгы. Биз караган тема системдүү жана бир бүтүмдүү тартипте изилденген эмес. Буга чейин регионалдык басма сөз өз алдынча иликтөөдөн өткөн эмес. Диссертацияга кирген материалдар системалаштырылды, каралган илимий маселелер мазмун жагынан мындай багыттарды ачыктайт. Негизи, басма сөз каражаттын коомго тийгизген таасирин жергиликтүү аспекттердин алкагында аныкташ керек. Сөз эркиндиги ар бир аймакта өзгөчөрөөк болот, демек ар бир аймак боюнча өз алдынча изилдөө жүргүзүү максатка ылайыктуу. Анткени жергиликтүү басма каражаттарына коомчулуктун жана жергиликтүү бийликтин таасири тиерин жокко чыгарууга болбойт.

Албетте, чиновник менен журналисттин ортосунда болгон мамиле (позитивдүү жана негативдүү өлчөмдө) өлкөнүн өнүгүүсүнө таасир тийгизери талашсыз. Ошондой эле журналисттердин өз ич ара пикир келишпөөчүлүктөрү, тирешүүлөрү (айрым учурда «война газет» - гезиттердин согушу – деп аталган көрүнүштөр) да таасирин тийгизет. Бул жерде кеп мамлекеттик жана мамлекеттик эмес гезиттердин ортосундагы кайым айтышууга тиешелүү козголуп атат. Мамлекеттик гезиттер бизге совет доорунан «аманат» катары калган. Борбор Азиядагы коңшу өлкөлөрдүн медиа тармагы бул жагынан («аманат» жагы) окшош. Батышта болсо мамлекеттик медиа каражат деген жок. Бизде медиа тармак бийликтин көзөмөлүнөн кутула албай келе жатат. Басма сөздүн ушул жагын талдоого алып карасак, анда ар бир аймактагы гезиттер белгилүү чекте өз алдынча болуп, бир калыпка түшүп, окшош болбойт, себеби бул – андагы жашаган элдердин жашоо шартына, маданий деңгээлине, саясий көз караштарына байланыштуу болот.

Диссертацияда экстремалдуу кырдаалда иш жүргүзгөн жергиликтүү басма сөз каражаттары өз алдынча каралды (ар бир областын алкагында). Негизи журналистика өз иш-аракетин коомдун талабына жана окурмандардын каалоолоруна жараша жүргүзөт. Кыргыз коомчулугу ар дайым (ар бир президенттин мезгилинде) демократиянын эң негизги принциптерине жетекчиликке алуу менен жашоого умтулушат. Бийликтин адилетсиз чечимдерине баш ийбей, каршы чыгып, өз көмөчүнө күл тарткан президенттерди өлкөдөн кууп жиберешүүдө. Демек, биздин элде кулдук сезим жок, бул – өлкөбүз үчүн чоң утуш. Элдин аң-сезиминин ойгонушуна медиа

каражаттардын салымы зор, айрыкча, эркин басма сөз каражаттарынын. Эркин басма сөз каражаттарынын коомдогу, эл ичиндеги орду – өз алдынча изилдөөнү талап кылат.

Изилдөөнүн теориялык мааниси.

Өлкөнүн түштүк тарабындагы басма сөз каражаттары диссертациялык изилдөөгө өз алдынча объект катары биринчи жолу алынып жатат. Буга чейинки изилдөөлөрдө жалпы эле бир бөлүм катары каралып, бир параграфтын ичине камтылган. Диссертацияда түштүк аймагындагы гезиттер өзгөчө бир учурларды (экстремалдык учурлар) өз алдынча бир система катары чагылдыргандыгы изилдөөгө алынды.

Белгилеп кете турган нерсе – аталган учурлар (капсалаң, коогалуу) негизинен түштүк аймагында жүз берген. (Ош-1990, Баткен-1999, Аксы-2002, Ош-2010). Демек, бул окуялар – өз алдынча илимий изилдөөгө муктаж. Мына ушул милдет диссертациябызда жүзөгө ашырылды. Бул изилдөөнүн илимий жаңылыгын аныктайт.

Иштин практикалык мааниси.

Изилдөөнүн материалдарынын негизинде «Кыргызстандын түштүк регионундагы экстремалдык кырдаалдагы басма сөз» деген монографияны жана ушундай аталыштагы окуу китебин жазууга өбөлгө жаратат. Аймакта журналистика адистигинде билим алып жатышкан студенттерге рефераттарды, курстук иштерди, бакалаврдык жана магистрдик диссертацияларды жазууларына жардам берет. Ал эми окутуучулар үчүн «экстремалдык учурлардагы пресса», «ынкылап учурдагы пресса: фактылар жана фейктер»,– деген курсту жана «гезиттерге мониторинг», «Журналисттерге коюлган доо арыздар» деп аталган тематикалык семинарларды өткөрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Диссертацияда коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Басма сөз тармагын изилдөөгө арналган иликтөөлөрдүн теориялык негиздерин үйрөнүп, ушуга чейин бул багытта жазылган илимий эмгектерге (окуу китептер, диссертациялар жана монографиялар) мүнөздөмө берүү.

2. Кыргызстандагы басма сөз каражаттарынын эгемен доордогу өнүгүү процессиндеги (1991-2016) тарыхый этаптарын аныктоо.

3. Басма сөз каражаттарын изилдөөдө колдонулган методологиялык концепцияны аныктап, иликтөөдө колдонулуучу илимий методдорду тандоо.

4. Түштүк регионундагы басма сөз каражаттарынын багыттарын жана өзгөчөлүктөрүн белгилеп, (үч областы боюнча Ош, Баткен, Жалал-Абад) жалпы сунуштарды иштеп чыгуу.

5. Түштүк регионунда орун алган экстремалдуу учурларда басма сөз каражаттарынын иш-аракеттери кандай жүргүзүлгөнүн конкреттүү

окуялардын (Ош окуясы (1990), Баткен окуясы (1999-2000), Аксы окуясы (2002) контекстинде талдап чыгуу.

6. Март ыңкылабында (2005), Апрель ыңкылабында (2010), экинчи Ош окуясында (2010) түштүк регионундагы басма сөз каражатынын ордун жана ролун аныктоо..

7. Журналисттерге коюлган доо арыздардын негизинде чыккан соттордун чечимдерине укуктук жагынан баа берүү.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Өлкөнүн эгемен доорундагы журналистиканын экстремалдуу учурлардын контекстиндеги тарыхын иликтеген илимий эмгек буга чейин жазыла элек. Бул тема биз тараптан биринчи жолу изилденип жатат. Кыргызстанда жүргүзүлгөн мониторингдердин материалдары да биринчи жолу илимий иликтөөгө алынды. Ошондой эле медиа комиссиясынын материалдары да илимий көз караштан биринчи жолу талданып иликтенди. Буга чейин кыргыз журналистикасы илиминде биз жогоруда атаган проблемалар көңүлдөн сырт калып келген. Диссертацияда булардын баары ар тараптуу талданып изилденди, анализ берилди.

Иштин жыйынтыктарынын апробацияланышы. Иштин ичиндеги материалдар жетиштүү түрдө апробациядан өттү. Илимий-практикалык конференцияларда талкууланды, илимий жыйындарда доклад түрүндө баяндалды. Макалалар ВАКтын тизмесине кирген илимий журналдарга басылып чыкты, адистешкен илимий жыйнактардан орун алды, чет элдик РИНЦтин рейтинги бар журналдарга жарыяланды. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин грифи менен университеттер үчүн диссертанттын «Журналистика» деп аталган окуу куралы (16,5 басма табак көлөмүндө 2020-жыл) жарыкка чыкты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы.

Диссертациянын илимий жыйынтыктары темага шайкеш келет. Иштин жыйынтыгы 19 илимий макалада Кыргыз Республикасындагы ВАК сунуштаган басылмалардан жарык көрдү. Илимий журналдарга жарыяланды. Жалпы балл – 303.

Диссертациялык иштин структурасы. Иш киришүүдөн, үч главадан (ар бир глава үч бөлүмдөн) жана корутундудан турат. Ар бир главага өз алдынча тыянак чыгарылган. Иштин аягында пайдаланган адабияттардын тизмеси берилген. Иштин көлөмү –185 бет.(165 бет – иштин мазмуну, 11 бет – пайдаланылган адабияттардын тизмеси, 13 бет – тиркемелер).

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн объектиси, предмети, максаты жана милдеттери, теориялык негиздери, методологиялык базасы жана практикалык баалуулугу белгиленди, натыйжалар, автордун жеке салымы, иштин апробациясы жана жарыяланышы боюнча баяндама, практикалык мааниси көрсөтүлдү. Коргоого коюлуучу жоболор жөнүндө маалымат берилип, изилденген материалдардын жарыяланышы, изденүүчүнүн жеке салымы жана алынган натыйжалар камтылды.

Илимий иштин биринчи бөлүмү «**Басма сөздүн теориясы жана методологиясы**». Бул главада басма сөз тармагын изилдеген илимдин теориялык негиздери аныкталды. Басма сөзгө багытталган илимий эмгектер иликтенди. Эгемен доордун басма сөз каражаттарынын өнүгүүсүнүн тарыхый этаптары такталды (1990-2016-жылдардагы материалдар камтылды). Басма сөздү изилдөөдөгү илимий методдор тандалып алынды. Эгемен доордогу маалымат каражаттарынын өнүгүүсүнүн тарыхый этаптары, басма сөздү изилдөөнүн методологиясы менен илимий методдору каралды.

1-параграф. «Басма сөз тармагын изилдөөдөгү теориялык негиздер жана Кыргызстанда жазылган илимий эмгектер»

Гезиттин тарыхын изилдеген биринчи эмгек 1892-жылы Германиядан чыккан, автору – Карл Бюхер. Орус тилине «Происхождение газеты» («Гезиттин пайда болушу») деген аталыш менен которулган. Ушул китепте гезит почта менен телеграфка салыштырышат да, андан кийин гезиттин айырмачылыгы аныкталат. Почтадан келген кат белгилүү бир адамдарга таандык болсо, гезит белгисиз адамдарга арналып, маалыматты жалпы элге жеткире турган каражатка айланат. «Газета – это средство к обнародованию известий» («Гезит бул – кабарларды тарата турган каражат»)[1, 10-б.]

Өткөн тарыхтан мисалдар келтирилди. Айталы, Наполеон бийликке жаңы келгенде Францияда 73 гезит чыгып турган. Ушундан 4 гезит калып, калганы жабылган. Эркин сөздү даңазалаган инсандарды жок кылып, басмакананы талкалашкан. «Из всех своих врагов прессу он презирал больше всех» («душмандар арасынан прессаны өзгөчө жек көргөн») деп Наполеонго баа берилген [История печати: Антология. [Текст] / Т.2.-М.: 2001, 370-б.]. Диктатор өзгөчө тартипти орноткон, бул гезиттердин ой жүгүртүүсү императордун ой жүгүртүүсү менен үндөш болуп, анын сөзүнөн бир да карыш жылбашы керек деген тартип эле. Анан ушундай шартта ал Англиядан, Германиядан, Россиядан чыккан гезиттерди алдырып, ошолорду өзү кунт

коюп окуп турган экен [История печати: Антология. [Текст] / Т.2. - М.: 2001, 385-б.]. Ушуга окшогон көрүнүштөр биздин заманда деле Борбор Азияда орун алган мисалдар менен далилденет. Тарыхый фактылар жалпы теориялык маселелер менен кошо берилип, азыркы учурда Кыргызстандагы маалымат каражаттары журналистиканын эл аралык талаптарын аткарып жатканы көрсөтүлдү.

Кыргыздардын тунгуч гезити 1924-жылы 7-ноябрында «Эркин-Тоо» деген аталышта чыккан. Ушундан тартып улуттук басма сөздүн жолу башталган. Ошондой эле, кыргыз жана орус тилинде басма сөздүн алгачкы маалымат каражаттары катары «Батрацкая правда» менен «Ленинчил жаш» деген гезиттери, «Коммунист», «Дехканин», «Жаңы маданият жолунда» деген журналдар жаралган. Буга чейин унутта калган фактылар такталды.

Совет доорундагы басма сөздүн тарыхый жолу илимий эмгектерде кеңири изилденген (тизмеси берилди). Батыш тараптан да эмгектер чыгып, орус тилине которулган (мунун да тизмеси берилди). Аталган китептер басма сөзгө байланыштуу эмгектердин катарын толуктайт жана журналисттердин ишмердүүлүгүн өстүрүүдөгү баалуу булак болуп саналат. Мисалы, Дэвид Рендал китебинде журналисттин маалымат жазуусуна сунуштарды берип, кабарчынын элге маалыматтарды жеткирүүсү үчүн эң негизгиси ачыктык керек экендигин айткан. «Ачыктык – гезит окууга караганда анчалык эмес болсо да, алар үчүн жаңылыктар менен таанышуунун башка жолдору да бар. Төмөнкү учурларга көңүл буруу зарыл:

1. Башкаларга бирдемени түшүндүрүү үчүн аны өзүңүз жакшы түшүнүп алууңуз керек. Түшүнө элек болсоңуз, жазбай эле коюңуз.

2. Эгер сиз «А» окуясынан «В» окуясына секирип өтсөңүз, анын ортосунда «Б» окуясы болгонун түкшүмөлдөөгө сиз окурмандарды мажбур кыласыз. Бул чарчатат, жолдон адаштырат. Демек, сиз логикалык секириктерди жасабаңыз». [Дэвид, Рэндалл. «Универсальный журналист» [Текст]: окуу китеби / Р. Дэвид. – Жалал-Абад: 2005. – 156-157-б].

Журналистиканын илиминде негизги категория бул «массалык маалымат», багыты - массалык аудитория, анан бул жалпы элдин көңүлүн социалдык маселелерге бурат жана коомдун көз карашын бир позицияга алып барат. «Массалык маалымат» (массовая информация) деген түшүнүктө беш илинчек тизилип турат. Биринчиси, маалыматтын конкреттүү социалдык шарттагы өзгөчөлүгү. Экинчиси, журналистиканын маалымат берүү ишин аткаруудагы мыйзам ченемдүүлүктөрү. Үчүнчүсү, журналисттерге коюлган талаптар. Төртүнчүсү, маалымат берүүнүн чыгармачылык формалары. Бешинчиси, маалыматтын булактарына ээ болгондордун журналисттерге карата мамилеси. Айтылган түшүнүктөр боюнча Валентин Ворошиловдун

китебинде кенен жазылган [Ворошилов, В. Журналистика[Текст]:учеб. / В. Ворошилов. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000. – 304-б.].

Кыргыз журналистикасына тиешелүү диссертациялык иштерди эсепке алсак, анда журналистика адистиги боюнча совет доорунда жакталган (биринчи жолу) Токтосун Мамбетсариевдин кандидаттык диссертациясын аташыбыз керек. Кыргыз журналистикасынын тарыхын изилдеген эмгектер совет доорунан кийин чыга баштады, алар Ж. Бакашева (2002), С. Усупов (2007), Т. Кадыров (2013), А.Дүйшекеева (2013), Б.Орунбеков (2015), Л.Калчаева (2002), Н.Джумагазиева (2018), М.Мырзагулов (2014) жана башкалар. Өзгөчө орунду Г.Ибраева, С.Куликованын (2002) эмгеги ээлейт, мында Кыргызстандын массалык маалымат каражаттарынын эгемен доорундагы тарыхый жолу комплекстүү түрдө социологиялык иликтөө аркылуу изилденген. Китеп кыргыз жана орус тилдеринде чыкты. Бакыт Орунбеков «Журналистика негиздери» деген китебинде бийликтин массалык маалымат каражаттарын көзөмөлдөшү, андагы маалыматтын эркин болушуна чек коюлгандыгы, цензура жана ММКлар агартуучулук айдынында чоң салым кошкондугу тууралуу кеп кылат. [Орунбеков, Б. Журналистика негиздери [Текст]: окуу китеби / Б. Орунбеков. – Бишкек: 2015. – 31-б]. Аталган авторлордун айрым тыянактарына диссертацияда сын пикир айтылды (полемикалык түрдө).

Маалымат түшүнүгүн талдап берүүдө журналистиканы изилдеген илимпоздордун илимий эмгектери түздү. Советтик башкаруудан тарта бүгүнкү доорго чейинки журналистиканын, басма сөздүн тарыхына, маалыматтык программаларды уюштуруунун муктаждыгына, аткаруу милдеттерине, өнүгүү тенденциясына арналган ачылыштар, изилдөөлөр жана анализдер илимий эмгектерде кеңири орун алды. Бул топто В.Егоров, Э.Багиров, Р.Юровский, В.Ворошилов, Е.Ахмадулин, Г.Бакулев, М.Ким, В.Цвик, С.Муратов, В.Смирнов, А.Тертычный, Н.Омашев, Л.Васильева, А.Князев, М.Маргонт жана башкалар турат.

Экинчи топ Кыргызстандын журналистикасы боюнча жазылган илимий эмгектер менен байланыштуу. Журналистиканын жана басма сөздүн тарыхы, ишмердүүлүктөрү жана жанрдык ар түрдүүлүктөрү А.Кацев, К.Мамбеталиев, Ж.Бакашова, В.Сабилова, Ж.Султанова, С.Жумагулов, Б.Орунбеков, М.Мырзыгулов, А.Дүйшекеева, Г.Ибраева, Д.Кадыров, А.Асанова, А.Халилов, Н.Джумагазиева, Ж.Акматбекова жана дагы башка авторлордун эмгектерине таянат. Эмпирикалык изилдөөлөр, сурамжыролор, отчеттор, илимий эмгегибиздин методологиялык негизин түздү.

Биздин изилдөө ишибиздин **объектиси** Кыргызстандын түштүк аймагындагы гезиттердин өнүгүүсү, мамлекеттик жана мамлекеттик эмес гезиттердин коомго маалымат берүү айырмачылыктары. Ал эми **предмети**

диссертациянын тандалып алынган темасына, анын максаты менен милдеттерине байланыштуу Кыргызстандын эгемен доорундагы маалымат каражаттарынын өнүгүүсүнүн тарыхый этаптарынын ишмердүүлүгүнө, түзүлүшүнө жана өнүгүшүнө таасир эткен социалдык жана саясий процесстерди чагылдырган материалдар түзөт. Бул параграфта теориянын жана методологиянын жогорудагыдай негиздери эске алынды.

2-параграф **«Эгемен доорундагы маалымат каражаттарынын өнүгүүсүнүн тарыхый этаптары»**. 1991-жылы Кыргызстанда эгемен доор башталды. Медиа каражаттары совет бийлигинин көзөмөлүнөн бошошту. Компартиянын цензурасы жокко чыкты, бирок эски бийликти тейлеген гезиттер кайра эле (борбордо, областтарда жана райондордо) жаңы бийликке кызмат кылууга өтүштү. Бир эле гезит («Вечерний Фрунзе») мамлекеттин тизгининен бошоп, эркин гезитке айланган (мурун шаардык аткаруу бийлиги менен шаардык компартиянын кол алдында болгон). Гезиттердин калгандары жаңы бийликтин саясатын колдой башташты – ар бир областта, ар бир райондо жергиликтүү администрация өз гезиттерин ачышты. Мисалы, Ош областын алсак, областтык масштабдагы мамлекеттик гезиттерден үчөө – кыргыз, орус, өзбек тилдеринде чыгат.

3-параграф **«Басма сөздү изилдөөдөгү илимий методдор»** деп аталат.

А дегенде «методология» терминин маанисин тактап алалы. «Методология» термини грек тилиндеги «методос» – изилдөө, ишмердүүлүк; «логос» – окуу, теория деген сөздөрдүн курамынан турат. Демек, «методология» бизче изилдөө жөнүндө, ишмердүүлүк тууралуу окуу, теория деген маанини туюндурат. Методология – узакка созулуучу татаал процесс, методологиясыз илимий иш жүргүзүү мүмкүн эмес. Азыркы мезгилде окумуштуулар илимдер системасындагы методологиянын үч багытын аныкташкан:

1. Теориялык жана практикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун жана жүргүзүүнүн принциптеринин жана ыктарынын системасы.
2. Таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн илимий методу жөнүндө.
3. Илимде колдонулуучу бардык методдордун жыйындысы.

Жалпы илимий методологиянын колдонулушуна жараша анын төмөнкү функцияларын белгилешкен:

а) гносеологиялык; б) прогноз түзүү; в) кайра түзүү; г) уюштуруу»

Жогорудагылардан көрүнгөндөй, методология – кең мааниде алганда – билимди издөөнүн системалуу жана логикалык ырааттуу методдорун формулировкалоо, теориялык жана практикалык иш-аракеттерди уюштуруунун жана куруунун ыктары менен принциптеринин системасы, ошондой эле мына ушул система жөнүндөгү окуу. Ал адам иш-аракетинин

бардык түрлөрүн уюштуруу менен жөнгө салууну ишке ашырат. Бул түшүнүк иш-аракеттердин ар башка түрлөрү менен деңгээлдерине мамилеси боюнча ар түрдүү оттенктордо колдонулат.

Жалпысынан, методология адам өз иш-аракетинде жетекчиликке алуучу принциптерди аныктайт. Анын кызматы эки жактуу: ал иш-аракетти ички уюштурулуш көз карашынан сүрөттөйт жана баа берет, ошондой эле мына ошолордун чегинде өз иш-аракетин уюштурууда жетекчиликке алуучу нормаларды – эреже менен рекомендацияларды – иштеп чыгат.

Башкача айтканда, методология – бул илимдеги маселелерди чечүүгө арналган жана камсыздаган методдордун негизи менен системасы болгон эреженин тартиби. Журналистикага тиешелүү М.Кимдин китебинде буга аныктама берилген.

Ал: «Методология – это применение и системы логических приемов, и специальных методов исследования явлений журналистики» [Ким. М.Н. Основы творческой деятельности журналиста: Учебник для вузов. – СПб, 2011, 98-с.]. Кыргызчаласак: «логикалык ыкмалардын системасын жана атайын аныкталган методдорду журналистиканын тармактарын изилдөөдө пайдаланган аракеттерди жалпысынан методология».

Илимпоздор методологияны төрт бөлүккө бөлүшөт. Биринчиси - билүүнүн жалпы методологиясы. Экинчиси – илимий билүүнүн методдору. Үчүнчүсү – илимий жана чыгармачылык аракеттердин методологиялык негиздери. Төртүнчүсү – методологиялык принциптердин баяндамасы. Ошентип, методология – бул ыкмалардын формасы жана мазмуну жөнүндө билүүнүн системасы.

Методологиянын негизги милдетин окумуштуу Ф.Муминов «ыкмалардын жардамы менен изилдөөнүн процессин туура жүргүзүү» деп белгилеген [Муминов Ф.. Метод журналистики и методы деятельности журналистов: Монография. – Ташкент, 1998, 41-б.]. Дагы бир окумуштуу буга төмөндөгүдөй аныктама берген: «Ушул иштеги негизги максат – чындыкты таап, иликтеп окурманга таамай түрдө жеткирүү» [Мельник Г.С., Ким М.Н. Методы журналистики. – СПб, 2008, 5-8-б.].

Журналисттик илимдин методологиясы ар дайым кыймылда, илимдин башка тармактары менен диалектикалык байланышта, бирок эске алынуучу бир маселе көчүрүлүп алынбайт, журналистиканын өзгөчөлүгүн эске алынып, «адаптация» деген багыт орун алат. Ал илимдер менен «интеграцияга» (ымалашууга) кирип, журналистиканын илими өзүнүн методологиясын аныктайт. Бул процесс токтобойт, ар бир доордо уланып турат. Хронология жагын алсак, журналисттик методдордун системасын түзүү алгач XX кылымдын 70-80-жылдарында башталган.

Буга чейин журналистиканын теориясында, мисалы, публицистикадагы негизги методу боюнча бир калыпка түшкөн пикир жок эле. Ушул маселени В. Дорохов «публицистический метод» деген түшүнүккө байланыштуу деталдарды тактап чыккан. «В журналистике истина – не завершающий этап творческого процесса, а необходимое условие эффективного воздействия на аудиторию, важнейший и принципиальный момент в отношениях между журналистикой и сознанием масс» [Горохов В.М. Слагаемые мастерства (особенности журналистского творчества). – М., 1982, 54-б.]. Кыргызстандагы түштүк аймагындагы гезиттер ушул күнгө чейин иликтөөгө алынган эмес.

Жыйынтык.

Кыргызстандагы түштүк аймагындагы гезиттерге багышталган илимий-теориялык эмгектер абдан аз болгондуктан, аны изилдөөгө зарылдыгы бар. Кыргызстанда гезиттер Октябрь революциясынан (1917-жылдан) кийин пайда болду. Биринчи гезит «Эркин-Тоо» деп аталып, 1924-жылы жарыкка чыккан. Бул жалпы өлкөгө таандык басма сөз каражаты болгон. Коомго ар тараптуу маалыматтардын жеткирүүчүсү болду.

Журналистика боюнча жазылган эмгектерде аймактык гезиттер өз алдынча иликтөөгө алынган эмес, ошондон улам бир топ маанилүү фактылар көз жаздымда калган. Бул багыттагы изилдөөлөр Мына ушул гезиттер изилдөөнүн регионалдык басма сөз деген бөлүмүн түзөт. Демек, Аймактык гезиттерди изилдөө илимий изилдөө ишин жүргүзүү – азыркы учурдун талабы. Өлкөнүн эгемендүүлүк алган жылдарынан баштап, азыркы күнгө чейинки ишмердүүлүгүнө сарасеп салдык.

Илимий иштин экинчи бөлүм «**Түштүк регионундагы басма сөздүн багыттары жана коогалуу учурларды чагылдыруунун өзгөчөлүктөрү**» деп аталып, ар бир аймактын басма сөзү Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарындагы гезиттер өз алдынча каралды. Андан кийин экстремалдык кырдаалды чагылдырган окуялардын (Ош-1990, Баткен-1999, Аксы-2002). Таржымалы берилди. Ыңкылап болгон учурда (март 2005, апрель 2010, Ош-2010). Иштеген региондук прессанын орду аныкталды. Медиа каражаттарда чагылдырылышы каралды. Ыңкылап учурундагы маалыматтарды коомго жарыялоодо, региондук прессанын ролу жана орду изилденди. Главага тыянак чыгарылды.

1-параграф «**Ош, Баткен, Жалал-Абад аймактарындагы басма сөз, анын өзгөчөлүктөрү**» деп аталды. Журналистиканы изилдеген илим тарыхты, коомду, жашоону, доордун өнүгүү процессин чагылдырган маалымат каражаттарын ситемалуу түрдө анализдейт. Профессор М.Ким өз эмгегинде ушундай ыкмада иликтөө жүргүзгөн [24, 98-105-б.]. Ал

изилдөөнүн ыкмаларын – анализ, синтез, эксперимент жана башкалар деп мүнөздөмө берген [25, 94-б.]. Ал эми жогоруда биз мисал келтирген Ф.Муминовдун монографиясында журналистикада колдонгон методдорду «социально-психологические, социологические, социально-экономические» деп атаган [26, 42-б.]. «Саясий журналистика» боюнча өзгөчө орунда турган илимий эмгектер да жазылган [27,15-б].

Эми гезиттердин негизги багыттарын белгилейли. Мисалы, Америкадагы профсоюздардын гезиттери, ошондой эле диний агымдардын гезиттери да бар. Бизде профсоюздардын гезиттери жок, бирок исламдык диний гезит бар (христиандык диний гезит да бар), булардын нускалары көп эмес. Функциялык мааниде да гезиттерди бөлүштүрсө болот. Мисалы, Россиянын басма сөзүн профессор Е.Прохоров универсалдуу, көп профилдүү жана адистештирилген гезиттер деп бөлүштүргөн [28, 15-б.].

Мындай бөлүштүрүү аудиторияга (чөйрөгө) жараша болот. Универсалдуу гезиттин аудиториясы – кенен, тиражы – көп. Адисттерге арналган гезит чөйрөсү чектелген чакан болот. Ушундай структурага жооп берген белгилерди илимде «типология» деген атайт, бул методду колдонуу менен изилдөө «типологиялык иликтөө» (типологический анализ) деп аталат. Типологиялык мазмунун Е.Ахмадулин төрт тепкичке бөлөт:

1. Даректик багыт (адресность)
2. Топтордун талабы (аудитория)
3. Тематикалык проблемалар (мазмун)
4. Социалдык өзгөчөлүктөр (функция)

Типологияны иликтеген эксперттер буга гезиттин ээсин да кошушат (учредителди), бирок бул анчалык маанилүү эмес, себеби азыркы учурда гезиттердин артында же бийлик, же олигарх турат. Бизде ведомстволордун да гезиттери бар (билим берүү министрлиги, салык инспекция, чек ара кызматы, ички иштер министрлиги, прокуратуранын басма сөзү), бирок булар чектелген гана чөйрөгө тарайт, массалык аудиторияга чыкпайт [29, 296-297-б]. Сатууга берилбейт, ич ара гана таратылат. Изилдөөдө ушулар боюнча мисалдар келтирилди.

2-параграф «Экстремалдык кырдаалдарды (Ош-1990, Баткен – 1999, Аксы – 2002) чагылдырган басма сөз» деп аталды. Бөлүмдүн талаптарын аткаруу үчүн, 1990-жылы Ош областында трагедиялуу окуя болуп, экстремалдык учур жаралган. Бул совет доордун акыркы жылы эле. Советтер Союзу тарай элек кез, ошол Совет бийлигинин аскер күчтөрү аркылуу кыргыз-өзбек этникалык жаңжалы басылган. 20 жыл өткөндөн кийин так ушул эле жерде ошол трагедия кайра кайталанып, кан төгүлгөн кыргыз-өзбек тирешүүсү болду. Бул жолу эгемен өлкө өз күчү менен жаңжалдын отун

өчүрдү. Эки жаңжалдын ортосунда ХХ кылымдын акыркы жылында Баткен окуясы болду. Чек арадан ислам экстремисттери келип, өлкөгө коркунуч жаратты, окуя үч айга созулду, бир жылдан кийин (XXI кылымдын башында) коркунуч ошол эле жерден дагы бир жолу кайталанды. Бирок өлкөгө кол салган душмандардын максаты ишке ашпады.

Эки жылдан кийин (2002) дагы эле түштүк регионунда «Аксы окуясы» болду. Бийиктин адилетсиз ишине каршы чыккан жарандарга милиция ок атты. Мындай көрүнүш буга чейин эгемен өлкөдө болгон эмес. Бийликтин мындай зомбулугуна эл чыдабады, бийликке каршы көтөрүлдү. Элдик нааразылык күчөп отуруп, 2005-жылы кыргыздардын тоталитардык, үй бүлөлүк башкарууга каршы чыккан биринчи революция Акаевдин кара башын калкалап качып кетүүсүнө жеткирди.

Беш жылдан кийин (2010) экинчи революция болду, экинчи ажо да качты. Он жылдан кийин (2020) үчүнчү ыңкылап жаралды. Буга чейин үчүнчү ажо бийликти төртүнчү ажого өткөрүп берип (2017), өзүнүн былык иштери ачыкка чыга баштаганда, эки жылдан кийин «реванш»алам деп, адам өлүмүнө себепкер болуп, абакка түштү(соттун чечими менен эркинен ажыратылды).

Экстремалдык учурлардын хронологиясы – ушундай. Бул басма сөздө ар тараптан чагылдырылган. Маалымат – коомдук аң-сезимди калыптандырууда негизги ролду ойнойт. Маалымат түшүнүгү буга чейин иликтенип, атайын эмгектер жазылганы менен аны чагылдыруу маселеси ачык бойдон калууда. Анткени доор алмашкан сайын, массалык маалымат каражаттарын, анын ичинде маалымат кызматтарынын иш ыкмалары өзгөрүүгө дуушар болоору белгилүү. Массалык маалымат каражаттарынын (басма сөз, радио, телекөрсөтүү) бири-бирине окшош жактары бар болгону менен ар бири өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ.

Спутник байланыштарынын, санарип берүүлөрүнүн өнүгүшү менен жаңылыктар гезит-журналдар, радиоуктуруу, телекөрсөтүү, интернет аркылуу чагылдырылып, жогорку коммуникациялык мүмкүнчүлүккө ээ болду. Массалык маалымат каражаттарынын коомго болгон саясий жана маданий таасири жыл өткөн сайын өсүп жатат. 1990 – Ош окуясы. Мамлекеттин коопсуздук комитетинин мурдагы өкүлү полковник Талант Разаков документтерди чогултуп иреттеди, 1993-жылы өз алдынча китеп кылып чыгарды. Эки тилде басылды. 2011-жылы бул китеп толук талып дагы бир жолу жарыкка чыкты. Бул ыкмалар кийинки бөлүмдөрдү изилдөөгө өбөлгө болду.

3-параграф. **«Ыңкылаптардын (март 2005, апрель 2010, Ош-2010) контекстинде иштеген региондук прессанын орду».** Март 2005. Оппозициялык кыймылдар биригишип, «Форум политических сил» деген

саясий күчтөрдүн блогу жаралды. 4-мартта Жалал-Абад шаарында эл митинг уюштуруп, «адилетүү шайлоо болсун жана Акаев кетсин», – деген ураан менен областтын администрациясын (имаратын) басып алышкан. Буга удаа Нарында эл Бишкек-Торугарт жолун торошту. Талас менен Ош көтөрүлдү. Бир заматта бүтүн республикада митингдер башталды. Бул кыймылды маалымат каражаттары чагылдырып турушту. Биз буга чейин белгилегендей, гезиттер бир жумада бир жолу эмес (эркин түрдөгү гезиттер), жуманын экинчи, үчүнчү, төртүнчү жана бешинчи күндөрү чыгып, элге маалыматты жеткирип турушту (пресса күнүмдүк режимде иштегендей болду). Расмий гезиттер, албетте, бийликти коргоп, эркин гезиттер менен кезектеги салгылашуусун башташты. Ошол учурда жумасына үч жолу чыккан жана эң көп тиражы бар орус тилиндеги «Вечерний Бишкек» гезитин А.Акаевдин казак күйөө баласы менчигине өткөрүп алгандыктан гезит Акаевди коргоп, чындыкты бурмалап элге жеткирип жатты.

2004-жылы бийлик эркин сөздү муунта баштаган. Мамлекеттик басмакана ценуранын куралына айланып, эркин гезиттерди басуудан баш типографияны «Центр поддержки СМИ» Бишкекте ачып беришкен. Эркин гезиттер ушул жерден чыга баштады. Бул басмакана азыркы да иштеп жатат. Бийлик (2005-жылы) жаңы ачылган типографияга электроэнергияны бербей койгон (ушундай да амалды табышкан), Американын авиабазасынан генераторлорду алып келип, автономдуу түрдө электроэнергияны беришкен. Ошентип, бийликтин эркин гезиттердин оозун жабуу максаты таш капты. Эркин гезиттер элге объективдүү чындыкты кабарлоону токтотушкан жок.

Басма сөздү А.Акаев тизгиндей албай калды. Анын бул багыттагы аракети натыйжа бербеди. Ошондуктан журналисттерди өзүнө тартуу үчүн «Алтын калем» (золотой перо) сыйлыгын уюштурушту, аны бийликтин сөзүн сүйлөгөн журналисттерге ыйгарышып, алтын сааттарды беришти, бирок мындай азгырууларга принципиалдуу журналисттер алданышпады.. Айрым редакторлор ажого жакындашты, айрым гезиттер менен телеканалдар бийлик тарабына өтүштү. Бийлик тарапка ооп кеткен гезиттердин ордуна заматта башка эркин гезиттер пайда болду. Укук коргоочулар жана оппозициялык саясатчылар журналисттер менен биригип, салмактуу бир күчкө айланды. Ажонун айласы кетти. Натыйжада бийликти таштап качып кетүүгө аргасыз болду.

Апрель 2010. Биринчи президенттин (А.Акаев) башкаруу ыкмаларын экинчи президент (К.Бакиев) улап кетти. Экөө тең үй бүлөлүк бийликтин фундаментин бекемдөөгө жан үрөштү.

Акаевден кийин бийликке келген Бакиев үй бүлөлүк башкарууну жолго салуу менен чектелбестен, оппоненттеринин көзүн тазалоого өттү.

Б.Эркинбаев, Р.Санатбаев, М.Садыркулов сыяктуулар бийликтин курмандыгына айланышты. Ө.Текебаевди «наркобизнестин өкүлү» деп күнөөлөө үчүн «матрешка-гейт» операциясын уюштурушту. Бул тарыхка «матрешка-гейт» деген аталышта кирип калды.

Каркыра маселеси да К.Бакиевдин учурунда орун алды. 2008-жылы кыргыздын бул ыйык жерин казактарга өткөрүү боюнча чечимди Жогорку Кеңеш бекитип берген. Ошол учурда Адахан Мадумаров спикер болгон. Ратификациялык чечимге ушул адам кол койгон. Парламенттин көпчүлүгү К.Бакиевдин командасынан шайланышканы үчүн чечимди дароо эле колдоого алышкан. Оппозиция каршы турган, бирок бийлик өз билгенин жасаган. Мамлекеттин басма сөзү менен расмий телеканалы бийликтин чечимин колдоп, ага каршы чыккандарды жерден алып көргө тыгышты.

Өлкө ушундай окуялардан улам социалдык жарылууга даяр болуп калган. Кыргыз тилиндеги «Агым», орус тилиндеги «Дело №» менен «МСН» бийликтин былык-чылыгын элге жеткирип жатышты. «Азаттык» радиосу болсо Бакиевдин доорунда принципиалдуу позициясынан тайып, Бакиевдин бийлигине ыктап калган. Анткени Бакиев радионун жергиликтүү журналисттеринин бирине сыйлык, экинчисине наам, үчүнчүсүнө кызмат берип, өзүнүн камчысын чаптыра баштаган. Ошондуктан алар ажону колдой башташкан. Азаттыктын Бишкектеги жетекчисин (К.Молдокасымовду) мамлекеттик телеканалга жетекчи кылган. Бирок мындай аракеттер бийликти жеңишке жеткирбеди, себеби өлкөдөгү эркин сөздү, эркин ой жүгүртүүнү токтотуу мүмкүн эмес эле. Чындыкты колдогон инсандар бийликтин зомбулугуна чыдап, тайманбай каршы туруусун уланта беришкен.

Бийликте тургандардын айрымдары Каркыранын казактарга берилишине каршы болушту. Аларды бири – К.Бакиевдин доорундагы тышкы иштер министри Аликбек Джекшенкулов. Ал Каркыраны өткөрүп берүү жөнүндөгү расмий документке колун койбой койгону үчүн кызматтан алынган. Оппозициянын дагы бир лидери генерал Исмаил Исаковго кылмыш ишин козгоп, 8 жылга эркинен ажыратышкан.

Массалык-маалымат каражаттарынын ичинен чындыкты элге жеткиргени үчүн бийликтин каарына калгандар болду. Аларга: «Пирамида» телеканалдын редактору Т.Бектенов 2007-жылы Швейцарияга качкан, журналист С.Абдылдаев тепкиленгенден кийин, Швецияга кеткен, «Де-Факто» гезитинин редактору Ч.Орозобекова күйөсү экөө чет мамлекетке качууга мажбур болушкан. «Репортер-Бишкек» гезитинин өкүлү Х.Мажиеваны сабап кетишкен [119, 42-б.]. Ноокаттан журналист А.Ташиев тепкиден кийин каза болгон [120, 3-б.]. Оштон журналист А.Саипов атылган, Г.Павлюк Алматыда өлтүрүлгөн.

Медиа тармагынан мындай кандуу чабуулдар чейин эч бир болгон эмес. Журналисттерге каршы күч колдонгон учурлар өтө күчөгөн [121,11-б.]. «Журналисттер» бирикмесинин төрагасы: «профессия журналиста в Кыргызстане становится опасной, каждый раз происходят факты, угрожающие жизни журналистов» деп дүйнөгө кабар кылган [122, 5-б.]. 2010-жылы 3-апрель күнү ООНдун генералдык катчысы Пан Ги Мун Бишкекке келип, президент К.Бакиевге жолуккан. «Мы обеспокоены мерами, которые кыргызские власти принимают для ограничения независимого освещения событий», – деп, дүйнө коомчулугунун официалдуу пикирин билдирген [123, 6-б.]. Минтип айтууга кыргыз бийлиги негиз берген. Эксперттер К.Бакиевдин доорун «Пиночеттин дооруна» салыштырышкан.

Жыйынтык.

Региондун үч аймагындагы медиа каражаттарынын иш-аракеттеринде бир нуктан чыккан окшоштуктардын болушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш, себеби булар борбордук саясаттын негизинде өнүккөн, ошондой болсо да ар бир аймактын өзүнө гана таандык спецификасы бар. Муну биз басма сөздүн материалдарын иликтөөдө аныктадык. Мисалы, Ошто орун алган фактылар ушул аймактын контекстине байланыштуу, Жалал-Абаддагы көрүнүштөр жергиликтүү контекстке таянат, Баткендики да – так ушундай. Салыштыруу ыкмасы аркылуу окшоштук менен өзгөчөлүк белгиленди. Элдин саны да, этностордун жайгашканы да буга белгилүү түрдө таасир этет, экстремалдуу кырдаалдарда булардын орду жана коомдогу ролдору да өзгөчө болгонун жергиликтүү (жана чет элдик) медиа каражаттары чагылдырып берген. Ушул жагын басма сөздүн материалы аркылуу иликтедик.

Илимий иштин үчүнчү бөлүмү «Мониторингдердин отчеттору, медиа боюнча комиссиянын материалдары, журналисттерге коюлган доо арыздар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыгы».

«Мониторинг» деген термин көзөмөл кылуу дегенди түшүндүрөт. Бизде медиа тармагына мониторинг 2000-жылы башталган. Ошол жылы өлкөбүздө эки шайлоо өткөн – парламенттик жана президенттик. Акаев үчүнчү мөөнөткө шайланган. Шайлоолорду чагылдырган медиа каражаттардын ишине мониторинг жүргүзүлдү, өз алдынча эки мониторинг – биринчиси эки айды, экинчиси бир айды өз ичине алган. Бишкек шаарынан эфирге чыккан телеканалдары көзөмөлгө алынып, булар чыгарган материалдар күн сайын видеотасмага жазылып, талдоодон өткөрүлгөн. Талдоонун атайын методикасы иштелип чыккан. Бул ишти «Журналисттер» деген коомдук бирикмеси аткарган.

1-параграф «Кыргызстандагы мониторингдердин отчеттору жана медиа комиссиянын материалдары (түштүк регион боюнча)» деп аталып.

Биринчи мониторинг «Мониторинг электронных СМИ (Кыргызстан). 26 января – 20 февраля 2000 года (выборы в Парламент). Экинчисиники «Мониторинг электронных СМИ (Кыргызстан). 2 октября – 29 октября 2000 года (выборы президента) деген ат менен жүргүзүлгөн. Анан ушул тартипте жана ушул методика аркылуу шайлоо учурларында дагы эки жолу өткөн (булар да электрондук медиага болгон) – парламенттик шайлоодо жана президенттик шайлоодо (2005-жылы). Андан кийинки (2009-жылы) президенттик шайлоодо дагы өттү. Аталган мониторингдин баарысы телеканалдарга байланыштуу эле, калган мониторингдер болсо медиа тармак жагын да, басма сөз жагын да жалпысынан камтып, мониторингдер жүргүзүлгөн.

Булардан тышкары 2002-жылдын май айынан 2003-жылдын август айына чейин мониторинг өткөрүлгөн (15 ай), 2004-жылы (12 ай), 2005-жылы (12 ай), 2011-2012 (2 жыл), 2015 (6 ай), 2015 (2 ай) жана 2019-жылы (9 ай). Булар орус тилинде жүргүзүлгөн, бир эле мониторинг кыргыз тилинде өткөрүлгөн (2011-2012). Булардын натыйжалары англис тилинде жарыяланган [139, 24-б.]. Бул мониторингдерге саресеп салып көрөлү:

Мониторинг конфликтов и нарушений прав журналистов и СМИ Кыргызстана (май 2002 – август 2003)

Бул мониторинг 15 айга созулган. Алты позиция боюнча көзөмөл кылынган. Позициялардын жыйынтыктарын тизмелесек, төмөндөгүдөй болот.

Булар атайын иштелип чыккан методиканын негизинде каралган.

1. Журналисттерге кол салуу – 10 жолу
2. Журналисттерди кармап кетүү – 4 жолу
3. Журналисттерди басмырлоо – 5 жолу
4. Журналисттерди сотко берүү – 45 жолу
5. Маалыматты бербей коюу – 8 жолу
6. Маалымат таратууга тоскол кылуу – 29 жолу

Отчётто Өзбекстандын чек ара кызматкерлери (пограничниктери)

Жалал-Абад областынын расмий гезити «Акыйкаттын» өз кабарчысы Ж.Жакиевди 2002-жылдын май айында кармап алышып, «Сен эмнеге өзбектерге каршы макалаларды жазасың»,– деп нааразычылык билдиришкен. Чек арада орун алган бул окуя гезитке чагылдырылган. «250 сом (5 доллар) бергенимден кийин, солдаттар мени бошотушту», – деп, автор өзү мониторингге кабарлаган [140, 3-б.]. Мындай фактылар ал жерде (чек арадан) дагы бир нече жолу кайталанган.

Мисалы, 2002-жылдын 28-сентябрында Ташкент шаарынан Ошко кайтып келе жаткан журналистти «Дустлик» деп аталган Өзбекстандын чек аралык бажыкананын кызматкерлери кармашып, «чалгынчы экенсин», – деп

сабап салышкан.. Аталган факт мониторингге жеткенден кийин, журналисттердин Эл аралык Федерациясына белгилүү болгон.

Дүйнөлүк уюмдун жетекчиси Өзбекстандын президенти Ислам Каримовго расмий түрдө төмөндүгдөй мазмундагы кат жөнөткөн.

от Президента Международной Федерации Журналистов
Кристофера Уоррена

Нападение на журналиста было мотивировано выступлением его коллеги Алишера Саипова, который 28 сентября 2002 года по радио «Голос Америки» рассказал о коррумпированности узбекских таможенников. Во время указанного инцидента «начальник» с таможни заявил, что уже послал двух людей, чтобы они нашли Алишера Саипова и расправились с ним.

Международная Федерация Журналистов настаивает на том, чтобы Вы провели расследование по этому факту и наказали тех, кто участвовал в избиении журналиста. Также мы просим об обеспечении безопасности Алишеру Саипову и всем журналистам, работающим в Кыргызстане. Президент IFJ Кристофер Уоррен. 9 октября 2002 г. [140, 112-б.].

Бул өтө маанилүү документ – Борбор Азиянын журналистикасынын тарыхында түбөлүктүү түрдө сактала турган факт.

Ушул каттан кийин Өзбекстандын чек арачылары менен бажы кызматкерлери Кыргызстандын журналисттерине кол салганын токтотушкан. Төрт жылдан кийин Алишер Саиповдун өмүрүнө кол салуу болуп, 2006-жылы жаш журналистти (өзбек улутундагы Кыргызстандын жаранын) Ош шаарынын көчөсүнөн белгисиз адамдар атып кетишкен.

Мониторингдин дарегине (2002-2003) журналисттерге берилген доо арыздар жөнүндө көп эле мааламаттар келген. Түштүк регионун алсак, бул жерде өзүнчө бир доо арыздардын «жарышы» болгону көрүнүп турат (соревнование судебных исков). Жалал-Абад областынын «Кыргыз басма сөз» (почта) кызматынын жетекчисинин орун басары «Дил» гезитинин башчысын сотко берген. Баткен районунун мурдагы акими (Дастан Бердиев) «Баткен таңы» гезитинин авторуна каршы доо арызын жазган. Оштогу Кыргыз-Өзбек университетинин ректораты «Уш окшоми» гезитинин кабарчысы М.Маткасымованы сотко берген. Оштогу Эсептөө палатасынын мурдагы кызматкери журналист А.Токсонбаевге каршы доо арыз менен сотко кайрылган. Кара-Суу районундагы орто мектептин мугалими «Билим Нуру» гезитинин редакторун сотко берген. Базар-Коргон районундагы медицина борборунун башкы врачы (Т.Абдуллаев) «Право для всех» бюллетенинин өкүлү болгон А.Аскарровду фактыларга таянган сын пикир жазган үчүн сотко берген [140, 5-14-б.]. Ушундай бир сотко берүү «кербени» тизилип эле калган. Бул ыкмалар кийинки бөлүмдөрдү изилдөөгө өбөлгө болду.

2-параграф **«Журналисттерге коюлган доо арыздар жана соттордун чагылдырган чечимдеринин укуктук негиздери»** деп аталат.

Алмазбек А.Атамбаевдин 2011-жылы президент катары ишке киргенде, эл өлкөнүн жолу эми прогрессивдүү жагына жылат деп үмүттөнгөн эле, бирок эки жылдан кийин үмүт үзүлө баштады, себеби өзү мисал кылган үңкүрдөн чыккан жаңы ажыдаарга айланганын жарандар байкады. 2012-жылы «Учур» деген гезитке «Ажобуз өлкөнү ким менен оңдойт?» деп суроо коюлган макала чыкты (автор К.Мамбеталиев). Ушул жерде мындай ай айтылды. «Кыргызстанды «желмогуздун үнкүрүнөн» кантип чыгарат, бизди астыга жылдырабы, же аңга түшүп, Акаевдин артыңан кетеби?» [155, 66-б.].

Ал өлкөнү астыга жылдырбады. Ооба, Акаев менен Бакиевдин артынан түшүп, өлкөдөн качкан жок, бирок өз өлкөсүнүн түрмөсүнө түштү. Мындай жорук кыргыздын тарыхында биринчи жолу болуп, дүйнөнү таң калтырды.

2012-жылы «Асман пресс» гезитине «Атамбаевдин Анталиядагы особнягы» деп аталган маалымат берилген: Эми бул – божомол катары эле айтылган нерсе «Турцияда Атамбаевдин «вилласы» бар экен дешет, баасы – 1,5 миллион доллар. Өзү бул жакта үйүм бар деп айткан эмес, мунун анталиялыктардан уктук», – деп гезитте баяндалат. [156, 24-б.]. Так ушундан баштап мындай эркин гезиттер ажонун кыжырына тийип, куугунтукка учурашты. Ушуга окшогон маалымат 90-жылдарда биринчи президент А.Акаевге да карата божомол катары айтылган. Ал ошондо гезиттин редакторун жана анын орун басарын сотко берген.

Журналисттер сын пикирлерин божомолдоо түрүндө жазышкан, күмөн санаткан окуяларга тиешелүү жазышкан, жөн жерден ойлорду чыгарып, фантазияга батышкан эмес. Божомолго мыйзам жол берет, соттор болсо «божомолдуулукту» четке кагып салып, чечимдерин бир беткей кылып чыгарышкан, бир гана тараптын (ажонун) кызыкчылыгын эске алып, жеке адамга сыйынуунун тенденциясын жаратышкан. «Принцип состязательности» («атандашуунун ыкмасы») деген нерсени четке кагышкан. Атамбаевдин учурунда доо арыздар сотко баш прокурордун колу менен берилген, мындай укукту мыйзамга киргизишкен. Башкача айтсак, баш прокурор өзү ажонун адвокатына айланып калган. Мындай тартип «культ личности» деп аталат.

Божомол – бул күнөө тагуу эмес. Божомолдуу сөз үчүн соттоого болбойт. «Клевета» менен «предположение» («каралоо» менен «божомолдоо») деген түшүнүктөр бир бирине окшобойт, синонимдер эмес, маанилери ар башка.

3-параграф **«Илимий изилдөөнүн жыйынтыгы»** деп аталат. Кыргыз журналистикасынын тарыхы буга чейин жалпыланган иретте гана изилденген. Бул тарыхты эки чоң этапка бөлүп иликтөө салтка айланган: совет

доорундагы улуттук журналистика (1920-1990) жана эгемен доорундагы кыргыз журналистикасы (1991-жылдан бери). Маалымат каражаттар тармагындагы материалдар жалпысынан каралды. Региондорго бөлүп, ар бир региондун материалдары системдүү түрдө караган изилдөөлөр эми гана башталды. Түштүк региондун (буга үч аймак кирет – Ош, Жалал-Абад, Баткен) журналистикасына түздөн түз жүргүзүлгөн илимий иликтөөнү Ош университетинин журналистика кафедрасы баштады.

Регионалдык багытта түштүк жактагы аймактардын контекстинде журналистиканын материалдары (электрондук жагы өз алдынча, басма сөз жагы да өз алдынча) иликтенип, илимий негиздеги тыянактар чыгарылды. Жетишкендиктер менен кемчиликтер бир бүтүндүктө изилденди.

Басма сөзгө тиешелүү изилдөөлөрдүн теориялык негиздери медианы изилдеген илимде белгилүү деңгээлде аныкталган, бирок бул жагынан дагы кыргыз журналистикасына байланыштуу дагы бир топ терең изилдөөлөр керек, себеби бул багытта чыккан илимий эмгектерде тарыхый контексттеги эволюциялык өнүгүү жалпыланган түрдө гана аныкталган. Дагы бир белгилей турган нерсе, бул тармактагы изилдөөлөр көбүнчө электрондук медиа каражаттарына таандык.

Т.Кадыровдун, М.Мырзагуловдун, А.Дүйшекееванын, Ч.Капарованын китептеринде радио менен телевидениенин жолу, жанры, формасы, мазмуну, өнүгүүнүн этаптары каралган. С.Усуповдун китебинде журналистиканын тарыхый жолу иликтенген. Г.Ибраева менен С.Куликованын эмгегинде регионалдык журналистиканы «түштүк менен түндүк» (север и юг) деген тартипте чектеп, регионалдык медиалар ушул эле критерийде бааланган.

Ооба, бул – (түштүк-түндүк) регионалдык бөлүнүүнүн себептеринин бири, бирок регионалдык медиалар бир эле себеп менен ченелбейт. Басма сөздүн өзүнө гана таандык спецификасы бар, анысы электрондук медиаларга универсалдуу түрдө туура келбейт. Ушуга байланыштуу муну өз алдынча бөлүнгөн ыкмада гана изилдеш керек, басма сөздү (гезиттерди) өзүнчө жана электрондук медианы (радио менен телевидениени) өзүнчө. XXI кылымда буга дагы үчүнү түрү кошулду, бул – интернеттеги масс-медиа, муну да өзүнчө иликтөө – максатка ылайыктуу.. Дагы бир жагдайды белгилейли. Теориянын тили менен айтсак, улуттук журналистикада эки контекст бар, биринчиси – «өлкөнүн контексти», экинчиси, – «региондун контексти». Экөө тең өз алдынча болгон бир «бүтүндүк» (единство) катары каралышы керек

«Регион» деген түшүнүк өлкөнүн эки тарабын: «түштүк» менен «түндүктү» билдирет (юг и север). Бул – аталган түшүнүктүн бир мааниси. Экичи мааниси өлкөнүн ичиндеги аймактарды түшүндүрөт: Талас региону, Баткен региону, Нарын региону, Чүй региону, Ысык-Көл региону, Жалал-

Абад региону жана Ош региону (өлкөнүн жети областына барабар). Дагы бир нерсе борборду (Бишкекти) өз алдынча карап, бул жердеги медиа каражаттарды система катары илимий изилдөөгө алса да орундуу болот. «Региондун» дагы бир чоң мааниси бул бир катар бири бири менен байланышкан өлкөлөрдү бириктирген түшүнүк: Борбор Азия региону, Кавказ региону, Прибалтика региону, Евразия региону, Европа региону жана ушул сыяктуу өлкөлөр.

Ушуга байланыштуу «контекст» деген түшүнүктүн төмөндөгүдөй түрлөрү: «өлкөнүн ичиндеги контекст», «өлкөлөрдүн алкагындагы контекст», «дүйнөнүн булуң-бурчтарындагы контекст» бар. Биз изилдөөбүздө өлкөнүн «түштүк» тарабына байланыштуу басма сөз тармагына тиешелүү болгон материалдарды иликтедик.

Ошентип, изилдөөчүлөрдүн пикирлерине таянуу менен диссертант маалыматтын коомдогу орду, эгемен доорундагы басма сөздүн негизги белгилерин белгилей алды. **Биринчиден**, Ош, Жалал-Абад, Баткен аймактарындагы басма сөздө орун алган өзгөчөлүктөрдү белгилөө менен берилгендиктен укмуштуудай таасирге ээ. **Экинчиден**, экстремалдык кырдаалдарды чагылдырган, кооптуу маалыматтарды камтыйт, башкача айтканда, бул актуалдуу. Мындан тышкары, аудиториянын көңүлүн буруу үчүн маалыматтар ыкчам, өз убагында жана мазмундуу берилиши керек. Коомдогу маалыматтар бардык кызыктар тараптардын ой-пикирлерин эске алуу жана ар тараптуулукту сактоо өңдүү талаптардын аткарылышы менен берилиши керек.

Жыйынтык.

Мониторингдер Кыргызстандын медиа тармагына карата 2000-жылы башталды. Булар өлкөдөгү сөз эркиндигинин өнүгүүсүнө орчундуу көмөк көрсөтүштү. Буга чейин мындай иштер болгон эмес, анан болбогонунан улам көп нерселер көмүскөдө калган, себеби документалдуу издер калган эмес (видиотасма аркылуу, деталдуу анализ менен). Мониторинг фактыларды чогултуп, буларды системалыштырып, жыйнак түрүндөгү отчетторду жазды. Бул отчеттор жазма булак катары түбөлүк архивде сакталып, илимий да жана саясий да иликтөөгө негиз болот. Журналисттерди даярдоо ишине да салым кошот, себеби мониторингдин материалдары бул кесиптин тарыхы боюнча жазылган окуу куралдарга жана окуу китептерине мисал болуу аркылуу тажрыйбанын булагына айланып калат

Жыйырма жылдын ичинде (2000-2020) өлкөдө 12 мониторинг өттү. Булардын материалдары эми гана илимий чөйрөгө маалым болду. Электрондук медиа каражаттарга тиешелүү жагы каралды. Мониторингдин жыйынтыктары эл аралык масштабдагы чөйрөгө жетти, англис тилинде

чыкты, журналисттердин эл аралык Федерациясынын, Фридом Хаустун жана башка эл аралык ири уюмдардын алкагына кирди, дүйнөнүн көңүлүн өзүнө бурду. Эң керектүү учурларда өлкөдөгү экстремалдуу кырдаалдарды чагылдырды, кыргыздардын революцияларына күбө болду. Бийлик бутактарын өзүнүн калыс түрдө жазылган объективдүү отчеттору менен сестендирди, каталарды ондоого жана туура чечимдерди чыгарууга мажбурлады. Журналисттерди коргоп калууга тирек болуп, бийликтин каарын жумшартууга аракет жасашты, буга мисалдар жетиштүү (чек арадагы, коншу өлкөнүн чек ара постундагы прецеденттер) келтирилди.

Кыргызстанда медиа тармагына тиешелүү дагы бир орчундуу нерсе бул – «Массалык маалымат каражаттарына түшкөн арыздарды кароо комиссиясы» деп аталган коомдук уюмдун иш-аракеттери. Бул үчүнчү ажонун доорунда түзүлүп, коомдун өнүгүүсүнө позитивдүү салымын кошту. Айрым чатактарды алдын ала басып, соттошууга жеткирбеди. Комиссия негизги максатын так аткарды, бийлик менен журналисттердин ортосуна «көпүрө» жана «данакер» болуп берди.

Корутунду

Диссертацияда түштүк региондун басма сөзү иликтенди. Изилдөөгө чейрек кылымдан ашык мезгилди камтыган жылдар кирди (1990-2017). Атамбаевдин дооруна өзгөчө көңүл бурулду. Мындай багытта жазылган, регионалдык басма сөздүн тарыхын иликтеген илимий иш жок эле. Аткарган иштин илимий жаңылыгы – ушунда. Буга кошо медиа каражаттарга каршы арыздарды караган комиссиянын материалын диссертацияда иликтеп, изилдөөнүн бөлүгүнө кийирдик. Бул дагы жекече алынган илимий жыйынтыктардын тизмесин толуктады.

Басма сөздү, радиону жана телевидениени «магистралдык маалымат каражаттары» деп аташат («магистральные СМИ»). Ушуга XXI кылымда соцтармактуу медиа кошулуп, аталган каражаттарга конкуренцияны алып келди. Анан бул соцтармак коомдо калыптанган чектөөлөргө баш ийбей, түйшүктөрдү жаратты. Азыр «информационное стадо» деген термин бар (муну «маалыматтык үйүр» деп которсок болот). Социалдык тармактагы масс-медиянын коомго тийгизген терс таасирин эксперттер эми ачык айта башташты [175, 6-б.]. Бирок жаңы шартта да басма сөздүн коомдогу орду четке кагылбады, бул дагы эле күчүндө, дагы эле бийликке таасир этет, дагы эле сын айткан ыкмаларды эффективдүү түрдө колдонот. Каршы чыгуунун түрлөрү ар кандай. Мисалы, 2019-жылы Тажикистандын бир аймагындагы гезит («Тахти Кубод», Хатлон областы) биринчи бетин (полосаны) бош калтырып чыкты – бул чиновниктерге көрсөткөн протест (каршылык) болчу [176, 3-б.].

Илимий иштин жүрүшүндө төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Басма сөз тармагына арналган илимий эмгектер журналистиканын жалпы илиминен өзгөчөлөнүп турат, себеби журналистиканын ар бир түрүн өз алдынча изилдеш керек – бул жанрдын спецификасына жана ММКнын турпатына байланыштуу (басма сөздүк, электрондук жана интернеттик багыттар деп журналистика азыр үч түргө бөлүнөт). Диссертацияда ушундай контексттин алкагында журналистика илиминдеги теориялык негиздер аныкталды (бул кеңири масштабдагы жалпы теория) жана Кыргызстанда буга чейин жазылган илимий эмгектердин мазмуну анализденди.

2. Кыргызстандагы эгемен доор 1991-жылы башталган, 1992-жылы мамлекеттик эмес гезиттер чыккан, кыргыз тарыхында булар мурун болгон эмес. Жаңы гезиттер мамлекеттик гезиттерди сүрүп чыгышкан жок, бирок ошолорго атаандаш болуп, өлкөгө сөз эркиндигинин принциптерин орното баштаган. Цензура жокко чыкты. Компартиянын диктатурасы бүттү. Советтер Союзу ыдырады. Гезит ачууга Юстиция министрлигинен күбөлүк алуу жетиштүү болуп калган. Эгемен доордогу басма сөз каражаттарынын өнүгүүсүнүн биринчи этабы (өлчөм) башталган.

Бул этаптар өлкөнү башкарган ажолордун бийликте турган мөөнөттөрүнө жараша бири-биринен айырмаланат. Этаптардын хронологиялык жагы ар кандай өлчөм менен чектелди: биринчи этап 15 жыл, экинчиси 5 жыл, үчүнчүсү 6 жыл, төртүнчүсү 3 жыл.

2021-жылы бешинчи этап башталды. Этаптарга бөлүүнүн логикасы өлкөнү башкарган президенттердин иштөө мезгилине туура келет, себеби кыймылдар ажолордун бийликте турган жалдарына байланыштуу жасалат. Жаңы кыймылдар жаңы президенттер менен бирге келет, анткени жаңылар эски көрүнүштөрдү жокко чыгарышат. Кыргызстандагы бийликтин өзгөчөлүгү – ушунда.

3. Улуттук журналистикасынын тарыхы илимий жактан терең жана кенен изилдөөлөрдү талап кылып, анын теориялык негиздерин аныктоого муктаж экендиги талашсыз. Биз өз иликтөөбүздө ушул ишке салым кошуп, журналистика тармагына жаңылык кийирдик. Заманбап методдорду колдонуп, түштүк регионундагы Ош, Баткен, Жалал-Абад областтарындагы басма сөздү иликтеп чыктык. Ар бир областтын басма сөзүндөгү окшоштуктар менен айырмачылыктарын аныктадык.

4. Диссертацияда системдүү тартипте түштүк жактагы басма сөздүн иши экстремалдык учурлардын алкагында изилденди жана ар бир учурду камтыган материалдар каралды. 1990-жылдагы Ош окуясы, 2002-жылдагы Аксы окуясы, 2010-жылдагы Оштогу экинчи коогалаң. Ушул учурларды

чагылдырган жергиликтүү басма сөздүн материалдары биринчи жолу илимий түрдөгү иликтөөдөн өткөрүлдү.

5. Оштогу экинчи ирет болгон улуттук кагылыш (2010, июнь) өз алдынча ар тараптан кеңири түрдө каралып, басма сөздүн (жергиликтүү жана борбордогу) аракеттери менен таасири (оң жагынан, терс жагынан) диссертацияда деталдуу түрдө талданды. Өлкөбүздүн эгемен доорундагы медиа тармагына мониторингдер XXI кылымдын башында 2000-жылдан 2006-жылга чейин такай жүргүзүлө баштаган (Акаевдин үчүнчү мөөнөтүндө). Президенттик жана парламенттик шайлоолор көзөмөлгө алынган. Мындан тышкары медиа тармактын күнүмдүк иштери эки жылдык өлчөмдө (2005-2006) каралган. Мониторингдердин материалынан түштүк аймактардын басма сөзүнө тиешелүү фактылар менен көрүнүштөр изилденди. Мындай илимий тартиптеги изилдөө биринчи жолу аткарылды. Бул автордун жеке салымын далилдеп турат.

6. XXI кылымда Кыргызстанда медиа каражаттарына каршы арыздарды караган комиссия түзүлгөн. «Комиссия по рассмотрению жалоб на СМИ». Комиссиянын максаты журналисттердин Этикалык кодекстин негизинде конфликттерди (тирешүүлөрдү) жараткан фактыларды талдап, ишти соттун кароосуна жеткирбей, позитивдүү түрдө чечүү болгон. Түшкөн арыздардын ичинен түштүк региондун басма сөзүнө тиешелүү фактылар диссертацияда каралып чыкты. Аталган комиссиянын материалы (мониторингдин материалары сыяктуу) улуттук журналистиканын ишине багытталган. Басма сөзгө тиешелүү жагын гана карадык.

7. Диссертацияда өлкөнүн үчүнчү ажосу болгон А.Атамбаевдин тушунда (2011-2017) медиа тармакка каршы түшкөн доо арыздар иликтенди (басма сөзгө тиешелүү жагын алдык). Башка ажолордун мезгилинде мындай арыздар болгон эмес. Штрафтын суммасы (медиа каражаттар менен авторлорго берилген) 50 миллион сомго жеткен. Ажону туурап анын партиялаштарынан (СДПК) түшкөн доо арыздардын талабы аталган суммадан да ашып кеткен. Атамбаев бийликтен кеткенден кийин, бул жазаналардын баары жокко чыгарылды. Төртүнчү ажонун (С.Жээнбеков) демилгеси менен ажонун атынан генпрокурорго берилген доо арыз берүү укугу (2003-жылы алынган) 2019-жылы алынып салынган.

Диссертацияда жекече алынган илимий жыйынтыктар.

Биринчиден, түштүк региондун басма сөз тармагы эгемен доордун жылдарында илимий тартипте биринчи жолу изилденди. Экинчиден, түштүк аймактарындагы басма сөз экстремалдык учурларды чагылдырган материалдар илимий эмгектин багытында каралганы ушул диссертациянын жаңылыгын далилдейт. Үчүнчүдөн, медиалык тармакты көзөмөлдөгөн

мониторингдердин жыйынтыктары диссертацияда каралып, илимдин курамына кирди. Басма сөзгө тиешелүү материалдар каралды. Буга чейин илимпоздор мониторингдерди караган эмес, бул архивде гана сакталып жаткан. Төртүнчүдөн, президент Атамбаевдин бийлигинде медиа тармакка каршы түшкөн доо арыздар деталдуу түрдө каралып чыкты.

Диссертацияда каралган бир маселеге өзгөчө маани берип, акцент койсок туура болот. Бул – мамлекеттик менен мамлекеттик эмес гезиттердин айырмачылыгы, ушул нерсе отуз жылдан бери коомдун нааразычылыгын курчутуп келе жатат, ар бир ажого так ушул нерсе зыян тийгизет, себеби ага мамлекеттик гезиттер чындыкты айта албайт, чындыкты айткандарга көө жабышат. Мисалы, («наглядное пособие» сыяктуу кылып). Өлкөбүздүн эң негизги расмий гезити «Кыргыз Туусу» 2020-жылдын 6-октябрь күнү кезектеги санын чыгарган. 4-октябрда өлкөдө «октябрь революциясы» ишке ашып, Бишкекте бийликтин өкүлү катары бир гана генерал-майор Өмүрбек Суваналиев (Совет безопасности деген расмий умдун жетекчисинин орун басары) калган. Калгандар 5-октябрда мамлекеттик кызмат орундарына чыккан эмес: ажо, премьер-министр, МВД, КГНБ, баш прокуратура жана башка инстанциялардын жетекчилери качып кетишкен.

Эми ушундай кырдаалда өлкөнүн биринчи гезити Кыргызстанда эч нерсе болбогондой көнүмүш материалдарын жарыкка чыгара берген. Алсак, «Ажонун иш-күндөлүгү» деген рубрика менен президент С.Жээнбековдун мугалимдерге болгон кайрылуусун, мугалимдердин кесиптик майрамы менен куттуктоосун берген, Ушул эле бетте ажонун добуш берген учурун фото кылып, шайлоо участкасынан репортаж беришкен. Аталышы мындай «Бардык партияларга бирдей шарт түзүлдү».

Революция так ушул шайлоонун жыйынтыгы чыкканда башталып, бир сутканын ичинде өлкөнү өзгөртүп салды. Мамлекеттик эмес гезиттер бул процессти саат сайын чагылдырып турушса, мамлекеттин негизги гезити эки күн өткөндөн кийин (6-октябрда) чыгып, өлкөдө эмне болгонун айта алган жок. «Кыргыз Туунун» ушул саны күнкарамалыктын «документалдуу фактысы» болуп калды [177, 6-б.].

Диссертацияда түштүк региондогу (Ош, Баткен, Жалал-Абад) басма сөздүн багыттары салыштырылып (расмий гезиттер менен расмий эмес гезиттер салыштырылып) изилденди. Экстремалдуу учурларды регионалдык басма сөз чагылдырган процесс иликтөөдөн өткөрүлдү. Ушул диссертация аркылуу мониторингдердин отчеттору, коомдук комиссиянын жыйынтыктары илимдин курамына кийирилди. Диссертация регионалдык журналистиканы изилдөөгө алган алгачкы илимий эмгек болуп саналат.

Практикалык сунуштар

Диссертацияда алынган натыйжалар Кыргызстандын түштүк аймагындагы басма сөздүн ишмердүүлүгүнүн изилдөө аракеттерин өнүктүрүүгө өбөлгө, түрткү, таяныч болуп бере алат. Келечекте басма сөздүн электрондук берүүсүн таануу жана маалыматтык системасынын алкагында изилдөөлөрдү жүргүзүүгө негиз бар. Мисалы, Кыргызстандын түштүк аймагындагы гезиттердин ишмердүүлүктөрү боюнча төмөндөгүдөй темаларды изилдөөгө болот:

1. Мамлекеттик жана мамлекеттик эмес басма сөздүн коомдогу орду, дүйнөлүк стандарттар жана Кыргызстандын тажрыйбасы.

2. Кыргызстандын түштүк регионундагы жеке менчик гезиттердин түптөлүшү жана алардын өнүгүү тенденциялары.

3. Маданий-агартуучулук тематикадагы маалыматтардын гезиттердеги орду жана көркөм каражаттары.

4. Кыргызстандагы орто муундардын басма сөздөгү маалыматка канааттангандыгы жана жаштардын гезиттерге болгон көз карашы.

5. Кыргызстандын санарипке өтүү шартындагы басма сөз түрүндөгү маалыматтардын сайттарга жайгаштырылышы.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕР

1. Мамырова, М. К. Чындыктын шам чырагындай болгон Чыңгыз Айтматов [Текст] / М.К.Мамырова // ОшМУнун Жарчысы IV чыгарылышы. – 2016.– № 4. – 84-87-б. ISSN 1694-7452 [https:// www. elibrary. ru /download/ elibrary_ 2819878139779488. pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_2819878139779488.pdf)

2. Мамырова, М. К. Чыңгыз Айтматовдун көркөм маалыматтарды чыгармада чагылдыруу чеберчилиги [Текст] / М.К. Мамырова // Ош МУнун Жарчысы. – 2016. – №3. – 237-241-б. ISSN1694-7452[https:// www. elibrary. ru /download/elibrary_ 30547505 24509866. pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_30547505_24509866.pdf)

3. Мамырова, М.К. «Кыргыз туусу» гезитинин тарыхый барактарына саресеп [Текст] / М.К. Мамырова // Ош МУнун Жарчысы. – 2016. – №3. – 291-295-б. ISSN1694-7452[https://www.elibrary.ru/download/elibrary_ 30547521_ 26236092. pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_30547521_26236092.pdf)

4. Мамырова, М.К. Положительные и отрицательные стороны СМИ на юге Кыргызстана [Текст] / М.К.Мамырова//Ош МУнун Жарчысы.– 2017. №3. – 126-129-б. ISSN1694-7452[https://www.elibrary.ru/download/ elibrary_ 30714968 63369882. pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_30714968_63369882.pdf)

5. Мамырова, М. К. Ч. Айтматов – XX кылымдын көркөм сөз өнөрүнүн корифейи[Текст] / М.К. Мамырова //Ош МУнунЖарчысы.– 2018. – №4. – 117-123-б. ISSN1694-7452[https://www.elibrary.ru/download/ elibrary_ 37074081 89178140. pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_37074081_89178140.pdf)

6. Мамырова, М. К. Газеты южного региона Кыргызстана в период независимости (доклад) [Текст] / М.К. Мамырова //Форум молодых ученых. – 2018. – №9(25). – С. 533-537ISSN 2500-4050<https://www.elibrary.ru/item.Asp?id=36457153>

7. Мамырова, М. К. Кыргызстандагы экинчи «Ош окуясынын» басма сөздөгү чагылдырышы жөнүндө (2010-жыл, июнь) [Текст] / М.К. Мамырова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. – № 6.–175-177-б. ISSN 1694-7649[https://www.elibrary.ru/download/elibrary_ 36423575 53391549. pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_36423575_53391549.pdf)

8. Мамырова, М. К. Кыргызстандын «Ош окуясынын» учурундагы массалык маалымат жөнүндө (1990-жыл, июнь)[Текст] / М.К. Мамырова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. ISSN 1694-7649[https://www.elibrary.ru/download/elibrary_ 36423578 41070382. pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_36423578_41070382.pdf)

9. Мамырова, М. К. «Освещение в СМИ межэтнических отношений» (на примере ошского региона) (доклад) [Текст] / М.К.Мамырова // Өзбекстан Республикасы Ташкент. – «Онлайн журналистикасы» – 2018. – №1/02. – www.science.kg

10. Мамырова, М. К. Влияние социальных сетей на мировоззрение молодежи [Текст] / М.К. Мамырова // Өзбекстан Республикасы Бердах атындагы каракалпак атындагы университети. – 2019. – 102-107-б. ISBN 978-9943-5744-0-3[https://iopscience. iop. org/article/ 10.1088/1742- 6596/ 1889/ 2/022030.](https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1889/2/022030)

11. Мамырова, М. К. Жаштардын дүйнө таанымына жана көз караштарына социалдык тармактардын тийгизген таасири (статья) [Текст] / М. К. Мамырова // ОшМУнун Жарчысы.– 2019. – №3. – 145-149-б. ISSN1694-7452[https://www.elibrary.ru/download/elibrary_ 42965448 85779244. pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42965448_85779244.pdf)

12. Мамырова, М. К. Макалалардын жанр жактан бөлүнүшү жана алардын мазмуну (статья) [Текст] / М.К. Мамырова //ОшМУнун Жарчысы.– 2019. – №3. – 151-153-б. ISSN1694-7452[https://www.elibrary.ru/download/elibrary_ 42965449 47811868. pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42965449_47811868.pdf)

13. Мамырова, М. К. Электрондук басма сөздүн орду жана бөлүктөрү (статья) [Текст] / М.К. Мамырова // Известия ВУЗов Кыргызстана. –2019. – №11. – 151-155-б. ISSN1694 7681[https:// www.elibrary.ru/ download/elibrary_45642132_96883675.pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_45642132_96883675.pdf)

14. Мамырова, М. К. Online training of students of applied physics in the field of circuitry(статья)[Текст] /М.К. Мамырова//Journal of Physics: Conference Series. – 2021. Vol. 1889. 022030 7-бет. 40-бал.5/4D.Luchaninov, R Vazhenov ...баары 5 адам<https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1889/2/022030>

15. Мамырова, М. К. Кыргызстан: Судебные иски к журналистам в защиту чести презитента А. Атамбаева [Текст] / М.К. Мамырова // IV Международная научно-практическая конференция. Приоритетные векторы развития промышленности и сельского хозяйства. – Макеевка. – 2021. <https://cloud.mail.ru/public/RES8/eyXnAHbGf>

16. Мамырова, М. К. Басма сөздөгү редактордун кызматы жана ролу [Текст] / М.К. Мамырова //Ош МУнун Жарчысы. – 2021. Т.2. – №4. – 1280-1288-б. ISSN1694-7452https://www.oshsu.kg/storage/uploads/files/11630489828_Pedagogika_i_psihologiYubiley_Momunaliev_S.2021.pdf

17. Мамырова, М. К. Кыргыз басма сөзү жана анын тарыхы [Текст] / М.К. Мамырова //Ош МУнун Жарчысы.– 2021. Т.2. – №4. – 1289-1295-б. ISSN1694-7452https://www.oshsu.kg/storage/uploads/files/11630489828Pedagogika_i_psihologiYubiley_Momunaliev_S.2021.pdf

18. Мамырова, М. К. «Кровавое воскресенье» на юге Кыргызстана: отражение события 2002 года в СМИ страны (доклад) [Текст] / М.К. Мамырова // Медиаландшафт россии и мира: прошлое, настоящее и будущее. // сборник научных статей. – Москва. – 2021. – С. 370-375. ISBN 978-5-209-10912-9<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46242326>

19. Мамырова, М.К. Роль электронной прессы в СМИ [Текст] / М.К. Мамырова //сборник научных статей. – Нижневартовск Россия [https:// elibrary.ru/item.asp?id=47469575](https://elibrary.ru/item.asp?id=47469575); <https://www.archive-bulletennauki.com/article/73/54>

Мамырова Махабат Каримовнанын 10.01.10 – журналистика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Эгемендүү Кыргызстандын түштүк аймагындагы гезиттердин өнүгүүсү (1991-2016-жылдар)» деген темада жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: басма сөз, гезиттер, журналистика, массалык маалымат каражаттары, массалык аң-сезим, маалыматтын электрондук каражаттары, мониторинг, регионалдык масс медиа, сайттар, эркин гезит.

Изилдөөнүн объектиси: 1991-2016-жылдарда эгемен Кыргызстандын түштүк аймагындагы гезиттердин өнүгүү процесси.

Изилдөөнүн предмети: 1991-2016-жылдар аралыгында түштүк аймактагы (Ош, Баткен, Жалал-Абад областтары) гезиттер түзөт.

Изилдөөнүн максаты: Изилдөөдө эгемендүү кыргызстанын түштүк аймагындагы Ош, Жалал-Абад, Баткен областарындагы басма сөз каражаттардын 25-жылдык (1991-2016) тарыхый жолун изилдеп, жыйынтык чыгардык. Анын алкагына маалыматтарды берүү ыкмаларын аныктоо, маалыматтык кызматтарынын ишмердүүлүгү менен салыштырып анализдөө.

Изилдөө методдору: анализ менен синтез, жалпылоо менен ажыратуу, системалаштыруу, топтоштуруу менен салыштыруу, байкоо менен сыпаттоо кирет. Буга кошо «салыштырма-тарыхый», «салыштырма-типологиялык» жана «структуралык-функционалдык» деп аталган методдор колдонулду.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңычылдыгы: Бул изилдөөнүн илимий жаңылыгы, биринчи кезекте, теманын системалуу түрдө ачылышын жана ар кандай өңүттөрдөн карала электигин белгилөөгө болот. Бүгүнкү күнгө чейин аймактык басма сөз өз алдынча изилдөөлөрдүн объектиси болгон эмес. Басма сөз каражаттардын коомго тийгизген таасирин жергиликтүү шарттардын жана сырткы факторлордун контекстинде карап чыгып, сөз эркиндиктин принциптерин даназалап, аймактык өзгөчөлүктөрүн белгилеп, жергиликтүү калктын, жергиликтүү бийликтин процесске тийгизген таасирин аныкташ керек. Гезитке маалыматтарды чагылдыруу жана таркатуу маселелерине арналган алгачкы жана кеңири анализ жүргүзүлдү. Маалыматты коомго жеткирүүдө объективдүүлүктүн талаптарына тийиштүү маселелер конкреттүү мисалдар менен каралды.

Илимий натыйжаларды колдонуу боюнча сунуштар: диссертациялык иштин негизинде илимий монография жазууга болот. Аспиранттарга, журналистиканын басма сөз тармагы боюнча изилдөөдөчүлөргө илимий булак боло алат. Жогорку окуу жайдын

журналистика багытындагы студенттерине семинарларды жана тренингдерди өткөрүүгө жол берет. Окуу китеп менен окуу куралы катары кайра иштеп чыгууга негиз бар.

Иштин колдонуу чөйрөсү: Диссертацияда изилденген материал «Кыргызстандын түштүк регионундагы басма сөздүн тарыхы» деп аталган монографияны жана ушул темадагы окуу китебин жазганга негиз берет. Регионалдык журналистика боюнча студенттер үчүн лекциялык курстар, семинарлар өтүүдө теориялык материал катары кызмат кылат. Мындан тышкары «экстремалдык учурлардагы пресса» деген атайын курсту жана «гезиттерге мониторинг» деп аталган тематикалык семинарды өтүүдө теориялык жана иллюстрациялык материал катары пайдаланылат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мамыровой Махабат Каримовны на тему «Развитие газет в южном регионе суверенного Кыргызстана (1991-2016 годы)», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.10– журналистика

Ключевые слова: средства массовой информации, журналистика, пресса, региональные газеты, независимые газеты, массовое сознание, мониторинг, электронные СМИ.

Объектом исследования является процесс развития газет южного региона суверенного Кыргызстана в 1991 -2016 годы.

Предметом исследования служат газеты южного региона (Ошская, Джалал-Абадская, Баткенская области), вышедшие в 1991-2016 годах.

Методы исследования. Были использованы такие методы как анализ и синтез, обобщение и систематизация, типизация, сопоставление. За основу были взяты приемы и подходы сравнительно-исторического, сравнительно-типологического и структурно-функционального методов.

Результаты исследования и их новизна заключаются в том, что данная тема впервые стала объектом специального исследования. До этого вопросы, касающиеся отечественной региональной прессы, относились к числу малоизученных проблем. В частности, на примере конкретных материалов были рассмотрены такие аспекты, как воздействие прессы на массовое сознание, региональные особенности требований к проблеме объективности информации. Анализ здесь был осуществлен сквозь призму местных реалий и внешних факторов.

Область применения. Результаты этого исследования окажут содействие в качестве необходимого материала при написании книги

«История прессы в южном регионе Кыргызстана», а также дадут основу для создания учебника по данной теме. Материалы диссертации могут быть использованы при чтении лекций и проведении практических занятий по региональной журналистике. Очевидна и целесообразность использования материала диссертации при разработке программы спецкурса «Пресса в экстремальных ситуациях», а также для проведения тематического семинара по теме «Мониторинг газет».

SUMMARY

Of the dissertation of Mamurova Mahabat Karimovna on the topic "Development of newspapers in the southern region of sovereign Kyrgyzstan (1991-2016)" submitted for the degree of Candidate of philological sciences in the specialty 10.01.10- journalism

Keywords: mass media, press, newspapers of the southern region, independent newspapers, mass consciousness, journalism, monitoring, electronic mass media.

The object of the study is the process of development of newspapers in the southern region of sovereign Kyrgyzstan in the 1991-2016s.

The subject of the study is the newspapers of the southern region (Osh, Jalal-Abad, Batken regions) published in the 1991-2016s.

Research methods. In the course of the research, such methods as analysis and synthesis, generalization and systematization, grouping and comparison, as well as comparative-historical, comparative-typological and structural-functional methods were used.

The results of the study and their novelty lies, first of all, in the fact that this topic for the first time becomes the object of special research. Moreover, issues related to the domestic regional press have been so far among the unexplored problems. In particular, such issues as the impact of the press on mass consciousness, regional peculiarities of the requirements for the objectivity of information were considered during the using the example of specific materials, the analysis of which was carried out in the study through the prism of local realities and factors.

Scope of application. The results of the study were used as materials for the monography "The History of the press in the southern region of Kyrgyzstan", and they also formed the basis of a textbook on this topic. Also, the materials of the dissertation work can be used during giving lectures and conducting practical classes on regional journalism. It can be noted that it is expedient to use the research materials when developing the program of the special course "The Press in extreme situations", as well as during the thematic seminar "Newspaper Monitoring".

